

DOI 10.51558/2490-3647.2022.7.4.695

UDK 376.1:373.2

Primljeno: 03.10.2022.

Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Marija Marković, Zorica Stanisavljević Petrović, Anastasija Mamutović

INKLUZIJA U SISTEMU DRŽAVNIH PREDŠKOLSKIH USTANOVA SRBIJE IZ PERSPEKTIVE RODITELJA

Ostvarivanje inkluzivnog obrazovanja u predškolskom uzrastu predstavlja važno nastojanje u okviru školskog sistema jedne zemlje. Inkluzivno obrazovanje ima benefite za decu sa teškoćama u razvoju, ali i za decu tipičnog razvoja. Zato je sa inkluzivnim obrazovanjem potrebno početi još na predškolskom uzrastu. U radu su predstavljeni rezultati empirijskog istraživanja realizovanog na uzorku od 763 roditelja dece koja pohađaju predškolske ustanove na teritoriji istočne i jugoistočne Srbije, koji su prikupljeni pomoću skale procene posebno konstruisane za potrebe ovog istraživanja. Imajući u vidu važnost formiranja pozitivnih stavova roditelja kao ključnih aktera vaspitanja dece tipičnog razvoja, koji će svojoj deci predstavljati modele adekvatnog ponašanja prema osobama sa smetnjama u razvoju, cilj istraživanja usmeren je na ispitivanje stavova roditelja o inkluziji u sistemu državnih predškolskih institucija. Ustanovljeno je da većina roditelja prepoznaje najznačajnije prednosti inkluzije i preduslove ostvarivanja inkluzije u kontekstu institucionalnog predškolskog vaspitanja. Kada je reč o preprekama u ostvarivanju inkluzivnog obrazovanja ustanovljeno da ih roditelji u manjoj meri prepoznaju. Takođe, ustanovljeno je da kod pojedinih ajtema postoje statistički značajne razlike u odgovorima ispitanika s obzirom na varijable pol, godine starosti i stepen obrazovanja. Nalazi datog istraživanja mogu predstavljati dobru polaznu osnovu za unapređivanje postojeće institucionalne prakse u kontekstu inkluzivnog obrazovanja.

Ključne reči: roditelji; deca sa teškoćama u razvoju; deca tipičnog razvoja; predškolsko vaspitanje; inkluzivno obrazovanje

1. UVOD

Inkluzija se odnosi na uključivanje sve dece u redovan sistem obrazovanja, čime se ostvaruje jednako pravo na obrazovanje svakog deteta, nezavisno od njegovih sposobnosti, zdravstvenog stanja, etničke pripadnosti ili bilo koje druge personalne karakteristike (Macura 2015). Termin *deca sa smetnjama u razvoju* odnosi se na decu sa: oštećenjima vida, oštećenjima sluha, telesnim smetnjama, teškoćama u govoru i jeziku, teškoćama u intelektualnom funkcionisanju, poremećajima u ponašanju, smetnjama u socio-emocionalnom razvoju i poremećajima iz spektra autizma (Marinković 2020).

Kvalitet vaspitno-obrazovnog procesa u kontekstu redovnog obrazovanja je ključni faktor koji doprinosi ostvarivanju obrazovnih ishoda za decu sa smetnjama u razvoju i njihovoj uspešnoj inkluziji (Hebbeler and Spiker 2016; Johora et al. 2021; Odom and Diamond 1998; Pianta et al. 2016). Pored toga, poboljšanje kvaliteta redovnog obrazovanja koristi svoj deci, a ne samo deci sa smetnjama u razvoju (Hebbeler and Spiker 2016). Kada je reč o osiguranju kvaliteta inkluzije u predškolskim ustanovama potrebno je: identifikovati i adekvatno koristiti raspoložive resurse, sprovesti istraživanja o efektima predškolske inkluzije i primerima dobre prakse, osigurati adekvatnu pripremljenost budućih vaspitača i drugih stručnjaka za sprovođenje inkluzije, korišćenje naučnog okvira za implementaciju inkluzije i sl. (Barton and Smith 2015).

Inkluzija u predškolskom uzrastu podsticajno deluje na decu sa teškoćama u razvoju, ali i na decu tipičnog razvoja (Diamond and Carpenter 2000; Downing and Peckham-Hardin 2007; Justice et al. 2014; Okagaki et al. 1998; Siller et al. 2021). Pokazalo se, na primer, da su deca sa smetnjama u razvoju u prilici da razvijaju i praktikuju sofisticiranije socijalne, jezičke i druge veštine, da vršnjaci tipičnog razvoja za njih predstavljaju modele adekvatnog ponašanja i podstiču njihov razvoj, dok kod dece tipičnog razvoja dolazi do razvoja prosocijalnih stavova i ponašanja, povećane svesti i osetljivosti na potrebe drugih, prihvatanja različitosti kod drugih i sl. (Diamond and Carpenter 2000; Justice et al. 2014; Okagaki et al. 1998; Roberts and Simpson 2016; Simón et al. 2022).

Iako rezultati istraživanja pokazuju da predškolska deca sa smetnjama u razvoju imaju niže skorove u pogledu sociometrijskog statusa među vršnjacima, ustanovljeno je da mnoga od te dece učestvuju u međusobno zadovoljavajućim socijalnim interakcijama sa vršnjacima tipičnog razvoja (Odom and Diamond 1998). Pritom na stepen vršnjačke prihvaćenosti deteta sa smetnjama u razvoju svakako utiču

karakteristike smetnji koje to dete ima (Beckman et al. 1998; Ferreira et al. 2017). Deca sa izraženijim ili socijalno-bihejvioralnim smetnjama mogu biti izložena povećanom riziku od socijalne odbačenosti i izolovanosti od strane vršnjaka, s obzirom na to da imaju manje prijatelja i nižu centralnost u socijalnim mrežama od dece sa lakšim invaliditetom (Ferreira et al. 2017).

Svakako, potencijalne koristi od inkluzije zavise i od prilika i načina interakcije između ove dece i vršnjaka tipičnog razvoja (Okagaki et al. 1998). U nastojanju da pruže adekvatnu podršku deci sa smetnjama u razvoju u uspostavljanju i održavanju odgovarajućih vršnjačkih odnosa u inkluzivnom kontekstu potrebno je da vaspitači budu u stanju promeniti svoje uloge i ponašanje kako bi se prilagodili individualnim karakteristikama dece unutar vršnjačke grupe. Vaspitač u vaspitnoj grupi bi trebalo da nastoji podržati ishode socijalizacije deteta sa teškoćama u razvoju kroz tri primarne uloge: služeći kao interaktivni partner, socijalni trener ili pružalac društvenih prilika (Buysse et al. 2003). Pritom za uspostavljanje adekvatne interakcije između dece tipičnog razvoja i dece sa teškoćama u razvoju od posebnog je značaja način na koji vaspitač u tom pogledu postupa prema ovoj deci. Prezaštićivanje takve dece može dati suprotne efekte. Naime, pokazalo se da kada vaspitači nastoje da uspostave interakciju sa detetom sa teškoćama u razvoju u situacijama kada je ono usamljeno, dete će biti manje sklono da inicira interakciju sa vršnjacima i češće će nastojati da uspostavi interakcije sa odraslim osobama nego sa vršnjacima (Harper and McCluskey 2003). Štaviše, mnoga deca predškolskog uzrasta, bez obzira na to da li su imala smetnje u razvoju ili su se tipično razvijala, mogu reagovati na neke oblike interakcije sa odraslima sa smanjenom verovatnoćom naknadne socijalne razmene sa vršnjacima (Harper and McCluskey 2003).

U istraživanju Honga i sar. (Hong et al. 2020) u kome je posmatrano ponašanje vršnjaka tipičnog razvoja prema deci sa smetnjama u razvoju uočeno je da su deca tipičnog razvoja kratko vreme komunicirala sa vršnjacima sa smetnjama u razvoju. Interakcije su bile znatno verovatnije u aktivnostima izvan vaspitne grupe, na otvorenom, u aktivnostima koje su usmeravali bilo deca ili vaspitači, kao i u igrovnim aktivnostima. Uočeno je odsustvo nastojanja vaspitača da olakšaju socijalne interakcije između dece tipičnog razvoja i vršnjaka sa smetnjama u razvoju, čak i kada su bili u blizini dece. Pokazalo se da stvaranje podsticajnog konteksta od strane vaspitača u vidu organizovanja odgovarajućih aktivnosti između dece sa smetnjama u razvoju i vršnjaka tipičnog razvoja doprinose socijalnom ponašanju dece. Vaspitačima je potrebna veća podrška i obuka u pogledu inkluzije kako bi organizovali podsticajnijii vršnjački kontekst.

Pokazalo se da deca predškolskog uzrasta neku decu sa razvojnim smetnjama i ne prepoznaju kao takvu (Diamond and Hestenes 1996). Za razliku od starije dece, deca predškolskog uzrasta upisana u inkluzivne vrtičke grupe u početku ne percipiraju smetnje nekih od svojih drugova iz grupe (poput Daunovog sindroma), posebno ukoliko oni ne koriste specijalizovana pomagala (poput naočara za vid, slušnog aparata, invalidskih kolica i sl.). Takođe, percipiranje deteta sa smetnjama u razvoju kao drugačijeg ne znači nužno nastojanje da se izbegava socijalna interakcija sa njim. Nalazi istraživanja koje su realizovali Dajmond i Hestenes (Diamond and Hestenes 1996) ukazuju da deca ranog uzrasta ne pretpostavljaju automatski da je dete za koje prepoznaju da ima invaliditet neko koga treba izbegavati, već da važnu ulogu u tome imaju stavovi i ponašanja odraslih osoba iz detetovog okruženja (vaspitača, roditelja i drugih).

Ustanovljeno je da su prijateljstva između dece tipičnog razvoja i dece sa teškoćama u razvoju u inkluzivnom okruženju tipična, odnosno da imaju karakteristike koje su uobičajene za prijateljstva dece predškolskog uzrasta, dinamična su i razvojnog karaktera. Osim toga, ustanovljeno je da sledeći personalni faktori utiču na formiranje prijateljstva između dece tipičnog razvoja i dece sa teškoćama u razvoju: sličnost u stilovima igre, mogućnosti bavljenja sličnim aktivnostima, slična znanja i interesovanja, blizina (Dietrich 2005). I ovde značajnu ulogu u prihvatanju vršnjaka sa teškoćama u razvoju imaju stavovi i ponašanja roditelja dece tipičnog razvoja i vaspitača po pitanju uspostavljanja prijateljstava između ove dece.

Odgovori vaspitača na pitanja dece, zajedno sa planiranim aktivnostima, mogu uticati na stavove dece prema vršnjacima sa teškoćama u razvoju i na interakciju sa njima (Odom and Diamond 1998). Pritom mogu biti prisutne razlike u načinima na koje pojedini vaspitači razumeju koncept inkluzije i načinima praktičnog delovanja u inkluzivnom kontekstu, što se može pripisati različitim varijablama, kao što su: shvatanja sopstvene uloge u procesu inkluzivnog vaspitanja, prethodna obučenosť, specifičnosti dece sa kojom rade, neusaglašenost sa stavovima rada kolega vaspitača i drugo (Lieber et al. 1998).

Pored stavova i ponašanja vaspitača, ustanovljeno je da i stavovi roditelja imaju uticaja na ponašanje dece prema vršnjacima sa teškoćama u razvoju u inkluzivnom kontekstu vrtića. Utvrđivanje stavova roditelja prema inkluziji predškolske dece je važno iz dva razloga: zbog važne uloge koju roditelji imaju u samoj inkluziji, kao i zbog uloge roditelja u formiranju stavova kod dece (Ninković Budimlja i sar. 2020). Uverenja roditelja o interakciji dece tipičnog razvoja sa decom sa teškoćama u razvoju, kao i očekivanja roditelja u pogledu prosocijalnog ponašanja dece, imaju

uticaja na stepen ostvarene interakcije sa ovom decom (Okagaki et al. 1998). Pritom se čini da su stavovi i reakcije roditelja dece sa i bez smetnji u razvoju prema inkluzivnim obrazovnim programima raznoliki, složeni i višedimenzionalni, kao i da su pod uticajem različitih međusobno povezanih varijabli poput: percepcija roditelja o efektima inkluzivnog programa i njegovom uticaju na njihovu decu, zadovoljstva vaspitno-obrazovnim uslugama koje dobijaju njihova deca, ciljevima predškolskog kurikulumu, uzrasta deteta, prirode smetnji u razvoju koje dete ima, stepena obrazovanja roditelja, socio-ekonomskog statusa porodice, dužine prethodnog iskustva sa inkluzijom, kulturnih faktora (npr., kolektivističke naspram individualističkih vrednosti), ličnih faktora (npr. savesnost roditelja) itd. (Garrick Duhaney and Salend 2000; Siller et al. 2021). Zbog toga je važno nastojati da se utvrde stavovi roditelja predškolske dece i njihova iskustva vezana za inkluziju u predškolskom vaspitanju i koristiti ove informacije za unapređivanje postojeće inkluzivne prakse u ustanovama (Garrick Duhaney and Salend 2000; Hilbert 2014; Paseka and Schwab 2019).

U istraživanju u kome su upoređivani stavovi vaspitača zaposlenih u predškolskim ustanovama i učitelja osnovnih škola ustanovljeno je da su vaspitači imali pozitivnije stavove po pitanju inkluzivnog obrazovanja. Vaspitači su ispoljili veću motiviranost i visoki nivo senzibilizacije za rad s decom s teškoćama u razvoju, te i iskazali veće interesovanje za stručnim usavršavanjem u ovoj oblasti; smatraju da ne ostvaruju dovoljno kvalitetnu saradnju sa stručnim saradnicima i da oni nisu u dovoljnom broju zastupljeni. Vaspitači procenjuju da su dovoljno kompetentni za prepoznavanje, otkrivanje i osveščivanje svojeg vaspitnog pristupa. Takođe, vaspitači više od učitelja istražuju, preispituju, raspravljaju o svojoj vaspitnoj praksi, pri čemu stalno naglašavaju potrebu za dodatnom saradnjom, za stvaranjem i oblikovanjem povoljne inkluzivne klime (Mirošević Kudek i Lozančić Jurčević 2014).

Gomez-Mari i sar. (2022) proučavali su znanja roditelja o poremećajima iz spektra autizma i stavove po pitanju inkluzije ove dece u školskom kontekstu. Ispitivani su roditelji dece sa poremećajima iz spektra autizma, roditelji dece tipičnog razvoja čija su deca imala prethodni ili trenutni kontakt sa vršnjacima sa poremećajima iz spektra autizma i roditelji dece koja nisu ranije imala interakciju sa takvim vršnjakom. Ustanovljeno je da roditelji dece iz sve tri kategorije imaju pozitivne stavove prema inkluziji dece sa poremećajima iz spektra autizma, ali da roditelji ove dece imaju veće znanje o ovim poremećajima i povoljnije stavove prema inkluziji u poređenju sa roditeljima dece tipičnog razvoja.

U istraživanju Simon i sar. (Simón et al. 2022), koje je imalo za cilj utvrđivanje stavova prema inkluziji i benefita koje doživljavaju porodice sa decom upisanom u

vaspitno-obrazovne ustanove koje pohađaju učenici sa poremećajima iz spektra autizma u različitim obrazovnim fazama (od vrtića do srednje škole), ustanovljeno je da svi ispitivani roditelji imaju pozitivne stavove prema inkluzivnom obrazovanju dece sa poremećajima iz spektra autizma, a naročito oni koji i sami imaju dete sa sa smetnjama u razvoju.

Pokazalo se da stavovi roditelja dece sa smetnjama u razvoju prema inkluzivnom tretmanu njihove dece zavise od izraženosti smetnji koje dete ima (Gomez-Mari et al. 2022; Paseka and Schwab 2019; Sharma et al. 2022; Siller et al. 2021; Tomić i Nikolić 2021). Uglavnom su pozitivniji stavovi roditelja prema inkluziji učenika sa fizičkim smetnjama ili smetnjama u učenju, dok su stavovi prema inkluziji učenika sa poremećajima u ponašanju ili mentalnim smetnjama prilično neutralni (Paseka and Schwab 2019).

Istraživanje sprovedeno u Hrvatskoj imalo je za cilj utvrđivanje stavova roditelja predškolske dece tipičnog razvoja prema inkluziji. Utvrđeno je da ispitivani roditelji imaju prilično pozitivne stavove prema inkluziji, pri čemu su se posebno pozitivnima pokazali stavovi prema uticaju inkluzije na socijalizaciju. Posebno je negativan stav roditelja prema uticaju inkluzije na obrazovanje njihovog deteta. U istraživanju nisu uočene znatne razlike u stavovima roditelja u odnosu na pol, godine starosti, socioekonomski status, veličinu grada u kome žive i broj dece u porodici. Kao varijable koje potencijalno mogu doprineti nešto negativnijem stavu prema inkluziji pokazale su se iskustvo i kontakti s decom sa smetnjama u razvoju. Utvrđeno je da roditelji dece koja u vaspitnoj grupi nemaju dete sa smetnjama imaju znatno pozitivniji stav o uticaju inkluzije na obrazovanje njihove dece od roditelja čija deca borave u grupi u kojoj se nalazi dete sa razvojnim smetnjama (Ninković Budimlija i sar. 2020).

2. METODE ISTRAŽIVANJA

Uzorak istraživanja

U istraživanju je učestvovalo 763 roditelja čija deca pohađaju državne predškolske ustanove na teritoriji istočne i jugoistočne Srbije. U Tabeli 1 prikazana je struktura uzorka, u odnosu na varijable u istraživanju.

Tabela 1. Struktura uzorka

Pol	Ženski	532
	Muški	231
Godine starosti	Do 35	453
	Više od 35	310
Stepen obrazovanja	Srednja škola	369
	Viša/visoka škola	220
	Fakultet	174

U istraživanju je učestvovalo 532 roditelja ženskog i 231 roditelja muškog pola. Kada je reč o varijabli godine starosti, u istraživanju je učestvovalo 453 ispitanika do 35 godina starosti i 310 ispitanika sa više od 35 godina starosti. U pogledu stepena obrazovanja, 369 roditelja je završilo srednju školu, 220 višu/visoku školu i 174 fakultet.

Cilj istraživanja, istraživačka pitanja i hipoteze

Cilj istraživanja jeste ispitivanje stavova roditelja o inkluziji u sistemu državnih predškolskih institucija. U istraživanju su postavljeni sledeći istraživački zadaci: 1) Ispitati stavove roditelja o prednostima inkluzije u sistemu državnih predškolskih institucija; 2) Ispitati stavove roditelja o teškoćama pri ostvarivanju inkluzije u sistemu državnih predškolskih institucija; 3) Ispitati stavove roditelja o preduslovima za realizaciju inkluzije u sistemu državnih predškolskih institucija; 4) Ispitati da li postoje statistički značajne razlike u odgovorima ispitanika u odnosu na pol, godine starosti i stepen obrazovanja.

U skladu sa zadacima, u istraživanju su postavljene sledeće istraživačke hipoteze: 1) Pretpostavlja se da roditelji prepoznaju najznačajnije prednosti inkluzije; 2) Pretpostavlja se da roditelji prepoznaju moguće barijere u ostvarivanju inkluzije u praksi predškolskih ustanova; 3) Pretpostavlja se da roditelji smatraju da je za uspešno ostvarivanje inkluzije u predškolskim ustanovama potrebno obezbediti određene preduslove; 4) Pretpostavlja se da ne postoje statistički značajne razlike u odgovorima ispitanika u odnosu na pol, godine starosti i stepen obrazovanja.

Merni instrumenti

U istraživanju je korišćena petostepena skala procene, koja je namenski konstruisana za potrebe istraživanja i sastavljena je od 19 ajtema. Skala je konstruisana na osnovu proučavanja relevantne literature u datoj oblasti. Sastoji se od 3 segmenta stavova

roditelja (3 teorijski postavljene dimenzije): 1. prednosti inkluzivnog obrazovanja, 2. prepreke ostvarivanju inkluzije i 3. preduslovi uspešnog inkluzivnog obrazovanja. Skala procene pod nazivom *Stavovi roditelja o inkluziji u predškolskoj ustanovi* (SRIPU) predstavlja skalu Likertovog tipa u kojoj su ispitanici procenjivali stepen slaganja sa ponuđenim tvrdnjama opredeljujući se za brojeve sa sledećim značenjem: 1 – potpuna nesaglasnost, 2 – delimična nesaglasnost, 3 – neodlučnost, 4 – delimična saglasnost i 5 – potpuna saglasnost.

Prvi segment skale procene (ajtemi 1-8) odnosio se na prednosti inkluzivnog rada kao što su: unapređivanje socijalnih veština dece tipičnog razvoja, podsticanje stručnog usavršavanja vaspitača, porast vršnjačkog prihvatanja i opadanje odbacivanja, socijalizacija i podsticanje razvoja dece sa teškoćama u razvoju, stvaranje prilika za razvoj potencijala dece sa teškoćama u razvoju, unapređivanje razvoja ove dece, njihovo uključivanje u društvenu zajednicu i svet rada i unapređenje kvaliteta života ove dece i njihovih porodica. Drugi segment skale procene (ajtemi 9-14) odnosio se na procenu barijera ostvarivanju inkluzije u predškolskoj ustanovi kao što su: otežavanje rada vaspitača, osećaj inferiornosti i odbačenost dece sa teškoćama u razvoju od strane vršnjaka, nedovoljan broj adekvatno obučanih vaspitača za realizaciju inkluzije, stereotipi i predrasude prema deci sa teškoćama u razvoju, izuzetna zahtevnost organizovanja vaspitno-obrazovnog rada koji bi istovremeno odgovarao deci sa smetnjama u razvoju i deci tipičnog razvoja i otežavanje rada vaspitača na ostvarivanju vaspitno-obrazovnih ishoda za decu tipičnog razvoja. Treći segment skale procene (ajtemi 15-19) odnosio se na preduslove uspešnog inkluzivnog rada. Roditeljima koji su činili uzorak istraživanja (763) ponuđeni su sledeći preduslovi za procenu: stručno usavršavanje vaspitača, saradnja vaspitača i stručne službe predškolske ustanove, manji broj dece u ustanovi, opremljenost ustanove didaktičkim materijalima i informisanje društva o inkluziji.

Način sprovođenja istraživanja

Istraživanje je sprovedeno u toku školske 2020/2021. godine. Roditeljima je preko predškolskih ustanova dostavljen instrument istraživanja i dato im je vreme od nedelju dana za njegovo popunjavanje. Nakon popunjavanja, roditelji su upitnike vraćali vaspitačima, koji su ih nakon toga predavali istraživačima. Učešće u istraživanju je bilo dobrovoljno, a popunjavanje instrumenta istraživanja anonimno.

Metode obrade podataka

Rezultati istraživanja obrađeni su u programu za statističku obradu podataka SPSS. Pri obradi podataka u okviru deskriptivne statistike izračunati su: prosečna vrednost odgovora roditelja (M), odstupanje od prosečnog odgovora (SD) i procenti za stepen saglasnosti/nesaglasnosti sa navedenim stavom. Stavovi ispitanika analizirani su u odnosu na pol (muški i ženski); godine starosti (do 35 i više od 35) i stepen obrazovanja (srednja škola, viša/visoka škola i fakultet). Za utvrđivanje statistički značajnih razlika u odnosu na pol i godine starosti roditelja korišćen je t-test, dok je F-test primenjen za tumačenje razlika u stavovima ispitanika u odnosu na stepen obrazovanja.

3. REZULTATI ISTRAŽIVANJA

Sprovedeni Kolmogorov-Smirnov test pokazuje da rezultati ne odstupaju statistički značajno od normalne distribucije (sig.>0.05), što ukazuje na mogućnost sprovođenja daljih parametrijskih testova i analize varijanse.

U Tabeli 2. prikazani su stavovi roditelja (N-763) o inkluziji u sistemu državnih predškolskih institucija, a uz svaki ajtem u skali procene prikazana je prosečna vrednost odgovora roditelja (M), odstupanje od prosečnog odgovora (SD) i procenti za stepene saglasnosti/nesaglasnosti sa navedenim stavom.

Tabela 2. Stavovi roditelja o inkluziji

Ajtemi	M	SD	%				
			1	2	3	4	5
1. Inkluzija povoljno utiče na razvoj socijalnih veština ostale dece u vrtiću (empatija, tolerancija itd.)	4.04	1.02	1.3	9.8	13.6	33.9	41.3
2. Inkluzija podsticajno deluje na stručno usavršavanje vaspitača	4.07	0.93	0.8	4.8	20.4	33.7	40.2
3. Inkluzija u predškolskoj ustanovi utiče na porast vršnjačkog prihvatanja i opadanje odbacivanja dece sa teškoćama u razvoju	4.15	0.90	1.0	3.7	17.2	34.9	43.3
4. Smatram da inkluzija doprinosi socijalizaciji dece sa teškoćama u razvoju	4.20	0.86	1.3	2.9	12.5	40.4	43.0
5. Inkluzija omogućava deci sa teškoćama u razvoju da iskoriste svoje potencijale	4.13	0.89	1.3	4.6	13.0	41.7	39.4
6. Inkluzija može unaprediti razvoj dece sa teškoćama u razvoju	4.09	0.88	0.8	3.7	18.7	39.1	37.7
7. Inkluzija može značajno doprineti osposobljavanju dece sa teškoćama u razvoju za adekvatno uključivanje u društvenu zajednicu i svet rada	4.20	0.80	0.7	2.6	12.5	43.9	40.4
8. Inkluzija može značajno unaprediti kvalitet života dece sa teškoćama u razvoju i njihovih porodica	4.17	0.83	1.0	2.9	12.8	44.3	38.9
9. Smatram da inkluzija otežava rad vaspitača	3.48	1.33	11.3	12.2	24.4	21.2	30.9
10. Smatram da se deca sa teškoćama u razvoju u predškolskoj ustanovi osećaju inferiorno i odbačeno	2.79	1.28	19.4	23.1	29.9	14.3	13.4
11. Smatram da ne postoji dovoljan broj adekvatno obučanih vaspitača za realizaciju inkluzije	3.15	1.28	13.9	15.5	30.7	21.1	18.9
12. Smatram da stereotipi i predrasude prate realizaciju inkluzije	3.34	1.20	8.8	15.9	26.5	30.0	18.9
13. Nemoguće je organizovati vaspitno-obrazovni rad koji će istovremeno odgovarati deci sa teškoćama u razvoju i deci tipičnog razvoja	3.15	1.22	9.8	20.2	32.9	18.5	18.6
14. Inkluzija u predškolskoj ustanovi značajno otežava rad vaspitača na osvarivanju vaspitno-obrazovnih ishoda za decu tipičnog razvoja	3.07	1.26	10.7	25.4	27.9	17.2	18.7
15. Stručno usavršavanje vaspitača je nužno za realizaciju inkluzije	4.31	0.79	0.3	2.1	12.8	35.1	49.7
16. Smatram da je saradnja vaspitača i stručne službe neophodna za realizaciju inkluzije	4.45	0.70	0.1	0.8	9.2	33.3	56.6
17. Smatram da je manji broj dece u vaspitnoj grupi neohodan za realizaciju inkluzije	4.17	0.92	0.9	2.1	23.6	25.4	48.0
18. Opremljenost ustanove didaktičkim materijalima nužan je uslov za realizaciju inkluzije	4.34	0.79	0.1	1.2	15.6	30.4	52.7
19. Smatram da je za realizaciju inkluzije nužno informisanje društva o inkluziji	4.49	0.71	0.3	0.7	9.3	28.7	61.1

*M – prosečna vrednost odgovora roditelja; SD – odstupanje od prosečnog odgovora.

Analizom prosečnog odgovora ispitanika (M) ustanovljeno je da su roditelji delimično saglasni sa tvrdnjom da inkluzija povoljno deluje na razvoj socijalnih veština ostale dece u vrtiću (M-4.04). Jedna petina ispitanih roditelja (20.4%) neodlučna je pri proceni uticaja rada sa decom sa teškoćama u razvoju na stručno usavršavanje vaspitača, dok je najveći procenat delimično (33.7%) ili u potpunosti (40.2%) saglasan sa tvrdnjom *Inkluzija podsticajno deluje na stručno usavršavanje vaspitača*.

Sa tvrdnjom da inkluzija u predškolskoj ustanovi utiče na porast vršnjačkog prihvatanja i opadanje odbacivanja dece sa teškoćama u razvoju saglasno je 78.2% ispitanika (delimično 34.9% i u potpunosti 43.3%), a znatno manji procenat je nesaglasan (u potpunosti 1.0% i delimično 3.7%). U skladu sa navedenim su i rezultati istraživanja koji pokazuju da 83.4% roditelja smatra da inkluzija doprinosi socijalizaciji dece sa teškoćama u razvoju, da im omogućava da iskoriste sopstvene potencijale (81.1%), osposobljava ih za integraciju u društvenu zajednicu i svet rada (84.3%), a samim tim i da unapređuje kvalitet života ove dece i njihovih porodica (83.2%). Pri vrednovanju pomenutih tvrdnji najveći procenat roditelja je ispoljio umeren ili visok stepen saglasnosti.

Tumačenje vrednosti prosečnog odgovora pokazuje da su roditelji neodlučni pri vrednovanju tvrdnje *Smatram da inkluzija otežava rad vaspitača* (M-3.48). Međutim, ukoliko uzmemo u obzir umereni i jači stepen saglasnosti/nesaglasnosti, uvidećemo da više od jedne polovine ispitanika smatra da inkluzija otežava rad vaspitača (21.2% delimično i 30.9% u potpunosti), da je jedna četvrtina neodlučna pri proceni (24.4%), dok je najmanji procenat roditelja stava da uslovi rada sa decom sa teškoćama u razvoju nisu otežavajući (11.3% u potpunosti i 12.2% delimično). Rezultati istraživanja pokazuju da roditelji nisu saglasni sa tvrdnjom da se deca sa teškoćama u razvoju u predškolskoj ustanovi osećaju odbačeno i inferiorno, s obzirom na to da je prosečan odgovor (M) pri vrednovanju navedenog stava koncentrisan oko broja 2 koji na petostepenoj skali procene označava stav *nisam saglasan* (M-2.79). Jedna trećina roditelja koji su činili uzorak istraživanja (30.7%) neodlučna je pri proceni broja adekvatno obučanih vaspitača za realizaciju inkluzije u predškolskoj ustanovi. Nešto veći procenat ispitanika (40%) delimično je ili u potpunosti saglasan sa stavom da je neophodno povećati broj vaspitača koji su obučeni za rad sa decom sa teškoćama u razvoju, a najmanji procenat roditelja smatra da je pomenuta kadrovska struktura predškolske ustanove delimično (15.5%) ili u potpunosti (13.9%) zadovoljavajuća. Pri vrednovanju tvrdnje da stereotipi i predrasude prate realizaciju inkluzije roditelji su ispoljili stavove koji se, uzimajući u obzir prosečan odgovor (M), mogu tumačiti kao neodlučnost (M-3.34). Međutim, uzmemo li u obzir stepen saglasnosti/nesaglasnosti pri vrednovanju pomenutog stava, uvidećemo da 48.9%

roditelja smatra da u našoj sredini i dalje postoje predrasude i stereotipi prema ovoj deci koji mogu biti ispoljeni kako od strane vršnjaka, tako i od strane roditelja dece tipičnog razvoja i ostalih aktera vaspitno-obrazovnog procesa u predškolskoj ustanovi. Rezultati istraživanja pokazuju da jedna trećina roditelja nema jasno definisan stav o mogućnostima organizacije vaspitno-obrazovnog rada u predškolskoj ustanovi koji će istovremeno odgovarati ovoj deci i deci tipičnog razvoja (32.9%). Ipak, znatno veći procenat roditelja prepoznaje mogućnost prilagođavanja vaspitno-obrazovnog procesa ovoj deci i deci tipičnog razvoja (37.1%) u odnosu na roditelje koji smatraju da je nemoguće istovremeno organizovati adekvatan vaspitno-obrazovni rad za navedene kategorije dece (30%). Pri vrednovanju tvrdnje *Inkluzija u predškolskoj ustanovi značajno otežava rad vaspitača na osvarivanju vaspitno-obrazovnih ishoda za decu tipičnog razvoja* uočljiva je neodlučnost ispitanika.

Sledeći segment skale procene odnosio se na preduslove uspešne inkluzivne prakse. Rezultati istraživanja pokazuju da roditelji smatraju da su stručno usavršavanje vaspitača (M-4.31); saradnja vaspitača i stručne službe (M-4.45); manji broj dece u vaspitnoj grupi (M-4.17), opremljenost ustanove didaktičkim materijalima (M-4.34) i informisanje društva o inkluziji (M-4.49) neophodni za uspešnu realizaciju inkluzije. Pri vrednovanju svih navedenih faktora roditelji su ispoljili saglasnost. Možemo uočiti da je, prema mišljenju roditelja, za realizaciju inkluzije primarno informisanje društva o inkluziji, a nakon toga i saradnja vaspitača i stručne službe. Smanjenje broja dece u vaspitnoj grupi je od strane roditelja procenjeno kao preduslov koji u najmanjem stepenu uslovljava uspešnost inkluzije u predškolskoj ustanovi.

U Tabeli 3. prikazana je statistička značajnost razlika u stavovima roditelja prema inkluziji u predškolskoj ustanovi u odnosu na pol ispitanika. Prikazani su samo oni ajtemi za koje je ustanovljeno da postoje statistički značajne razlike u odgovorima ispitanika u odnosu na varijablu pol.

Tabela 3. Statistička značajnost razlika u stavovima roditelja u odnosu na pol

Ajtemi	Pol	M	SD	t	df	p
Inkluzija povoljno utiče na razvoj socijalnih veština ostale dece u vrtiću (empatija, tolerancija itd.)	Ženski	4.12	1.00	3.65	761	0.00
	Muški	3.83	1.06			
Inkluzija podsticajno deluje na stručno usavršavanje vaspitača	Ženski	4.12	0.92	2.27	761	0.02
	Muški	3.96	0.92			

* M – prosečna vrednost odgovora roditelja; SD – odstupanje od prosečnog odgovora; t – rezultati t testa; df – stepen slobode; p – nivo statističke značajnosti.

Pored prosečnog odgovora (M) i odstupanja od aritmetičke sredine (SD), u Tabeli 2. prikazana je vrednost t-testa i broj stepena slobode (df). Rezultati istraživanja pokazuju da roditelji ženskog pola smatraju da inkluzija u predškolskoj ustanovi povoljno utiče na razvoj socijalnih veština ostale dece u vrtiću (M-4.12), kao i da podsticajno deluje na stručno usavršavanje vaspitača (M-4.12). Za razliku od njih, roditelji muškog pola ispoljili su niži stepen saglasnosti i neodlučnost pri proceni efekata inkluzije na razvoj socijalnih veština ostale dece u vrtiću (M-3.83) i na stručno usavršavanje vaspitača (M-3.96). Statistička značajnost razlika u stavovima ispitanika ustanovljena je na nivou $p < 0.05$.

U Tabeli 4. prikazana je statistička značajnost razlika u stavovima roditelja u odnosu na godine starosti o inkluziji u predškolskoj ustanovi. I za datu varijablu prikazani su samo rezultati za one ajteme gde je ustanovljeno postojanje statistički značajne razlike u odgovorima ispitanika.

Tabela 4. Statistička značajnost razlika u stavovima roditelja u odnosu na godine starosti

Ajtemi	Godine starosti	M	SD	t	df	p
Inkluzija povoljno utiče na razvoj socijalnih veština ostale dece u vrtiću (empatija, tolerancija itd.)	Do 35	4.11	0.99	2.24	761	0.02
	Više od 35	3.93	1.06			
Inkluzija podsticajno deluje na stručno usavršavanje vaspitača	Do 35	4.16	0.90	2.99	761	0.00
	Više od 35	3.95	0.95			
Inkluzija u predškolskoj ustanovi utiče na porast vršnjačkog prihvatanja i opadanje odbacivanja dece sa teškoćama u razvoju	Do 35	4.23	0.89	2.95	761	0.00
	Više od 35	4.03	0.91			
Smatram da inkluzija doprinosi socijalizaciji dece sa teškoćama u razvoju	Do 35	4.27	0.83	2.41	761	0.01
	Više od 35	4.11	0.90			
Inkluzija može unaprediti razvoj dece sa teškoćama u razvoju	Do 35	4.15	0.85	2.14	761	0.03
	Više od 35	4.00	0.90			
Smatram da ne postoji dovoljan broj adekvatno obučanih vaspitača za realizaciju inkluzije	Do 35	3.06	1.30	-2.35	761	0.01
	Više od 35	3.28	1.25			
Smatram da stereotipi i predrasude prate realizaciju inkluzije	Do 35	3.27	1.22	-1.95	761	0.05
	Više od 35	3.44	1.17			
Stručno usavršavanje vaspitača je nužno za realizaciju inkluzije	Do 35	4.36	0.75	2.06	761	0.03
	Više od 35	4.24	0.84			
Smatram da je manji broj učenika u vaspitnoj grupi neohodan za realizaciju inkluzije	Do 35	4.24	0.90	2.38	761	0.01
	Više od 35	4.07	0.94			
Opremljenost ustanove didaktičkim materijalima je nužan uslov za realizaciju inkluzije	Do 35	4.39	0.76	2.07	761	0.03
	Više od 35	4.27	0.81			

* M – prosečna vrednost odgovora roditelja; SD – odstupanje od prosečnog odgovora; t – rezultati t testa; df – stepen slobode; p – nivo statističke značajnosti.

Rezultati istraživanja pokazuju da roditelji koji pripadaju kategoriji ispitanika do 35 godina starosti pozitivnije procenjuju doprinos inkluzije razvoju socijalnih veština

ostale dece u vrtiću (M-4.11) i stručnom usavršavanju vaspitača (M-4.16) u odnosu na roditelje koji pripadaju kategoriji ispitanika sa više od 36 godina starosti (M-3.93 i M-3.95), koji su pri vrednovanju pomenutih tvrdnji ispoljili stavove koji se mogu tumačiti na granici između neodlučnosti i delimične saglasnosti. Sa tvrdnjama da inkluzija u predškolskoj ustanovi utiče na porast vršnjačke prihvaćenosti i opadanje odbačenosti dece sa teškoćama u razvoju, kao i da doprinosi socijalizaciji i razvoju ove dece delimično su saglasne obe kategorije ispitanih roditelja (mlađa kategorija – do 35 godina starosti i starija kategorija – sa više od 35 godina starosti). Međutim, opet je pozitivnija procena ispitivanih efekta inkluzije uočena kod mlađe kategorije roditelja koji su dosledno ispoljavali viši stepen saglasnosti sa navedenim tvrdnjama (M-4.23; M-4.27 i M-4.15) u odnosu na roditelje koji pripadaju kategoriji ispitanika sa više od 36 godina starosti (M-4.03; M-4.11 i M-4.00).

Pri vrednovanju tvrdnji *Smatram da ne postoji dovoljan broj adekvatno obučених vaspitača za realizaciju inkluzije* i *Smatram da stereotipi i predrasude prate realizaciju inkluzije* roditelji obeju starosnih kategorija su ispoljili neodlučnost. Međutim, analiza prosečnog odgovora ispitanika ukazuje na podatak da starija kategorija roditelja izražava viši stepen saglasnosti sa pomenutim tvrdnjama (M-3.28 i M-3.44) u odnosu na mlađu kategoriju roditelja starosti do 35 godina (M-3.06 i M-3.27).

Ispitanici su u odnosu na stepen obrazovanja podeljeni u tri grupe – grupa 1: srednja škola; grupa 2: viša/visoka škola i grupa 3: fakultet (Tabela 5.). Takođe, prikazani su samo ajtemi za koje je ustanovljeno postojanje statistički značajnih razlika u odgovorima ispitanika.

Tabela 5. Statistička značajnost razlika u stavovima roditelja u odnosu na stepen obrazovanja

	Stepen obrazovanja	M	SD	F	df	p
Inkluzija podsticajno deluje na stručno usavršavanje vaspitača	Srednja škola	4,21	0,85	8.75	2	0.00
	Viša/visoka škola	3,99	0,99			
	Fakultet	3,89	0,96			
Inkluzija u predškolskoj ustanovi utiče na porast vršnjačkog prihvatanja i opadanje odbacivanja dece sa teškoćama u razvoju	Srednja škola	4,25	0,85	5.57	2	0.00
	Viša/visoka škola	4,13	0,94			
	Fakultet	3,97	0,94			
Smatram da inkluzija doprinosi socijalizaciji dece sa teškoćama u razvoju	Srednja škola	4,26	0,84	3.78	2	0.02
	Viša/visoka škola	4,24	0,87			
	Fakultet	4,05	0,87			
Inkluzija omogućava deci sa teškoćama u razvoju da iskoriste svoje potencijale	Srednja škola	4,23	0,82	8.77	2	0.00
	Viša/visoka škola	4,16	0,93			
	Fakultet	3,89	0,95			
Inkluzija može unaprediti razvoj dece sa teškoćama u razvoju	Srednja škola	4,19	0,80	5.47	2	0.00
	Viša/visoka škola	4,04	0,98			
	Fakultet	3,94	0,87			
Inkluzija može značajno doprineti osposobljavanju dece sa posebnim potrebama za adekvatno uključivanje u društvenu zajednicu i svet rada	Srednja škola	4,26	0,79	2.94	2	0.05
	Viša/visoka škola	4,20	0,79			
	Fakultet	4,08	0,83			
Inkluzija može unaprediti kvalitet života dece sa teškoćama u razvoju i njihovih porodica	Srednja škola	4,23	0,78	6.61	2	0.00
	Viša/visoka škola	4,21	0,81			
	Fakultet	3,97	0,93			
Smatram da ne postoji dovoljan broj adekvatno obučених vaspitača za realizaciju inkluzije	Srednja škola	3,06	1,32	2.98	2	0.05
	Viša/visoka škola	3,15	1,28			
	Fakultet	3,35	1,18			
Inkluzija u predškolskoj ustanovi značajno otežava rad vaspitača na osvarivanju vaspitno-obrazovnih ishoda za decu tipičnog razvoja	Srednja škola	3,18	1,31	3.03	2	0.04
	Viša/visoka škola	3,03	1,25			
	Fakultet	2,90	1,14			
Smatram da je stručno usavršavanje vaspitača nužno za realizaciju inkluzije	Srednja škola	4,24	0,83	7.08	2	0.00
	Viša/visoka škola	4,48	0,69			
	Fakultet	4,27	0,79			
Smatram da je saradnja vaspitača i stručne službe neophodna za realizaciju inkluzije	Srednja škola	4,39	0,75	4.00	2	0.01
	Viša/visoka škola	4,55	0,63			
	Fakultet	4,45	0,65			
Smatram da je manji broj dece u vaspitnoj grupi neohodan za realizaciju inkluzije	Srednja škola	4,14	0,93	10.3	2	0.00
	Viša/visoka škola	4,38	0,80			
	Fakultet	3,96	0,98			
Opremljenost ustanove didaktičkim materijalima nužan je uslov za realizaciju inkluzije	Srednja škola	4,27	0,80	8.11	2	0.00
	Viša/visoka škola	4,52	0,73			
	Fakultet	4,26	0,78			
Smatram da je za realizaciju inkluzije nužno informisanje društva o inkluziji	Srednja škola	4,44	0,73	4.88	2	0.00
	Viša/visoka škola	4,62	0,66			
	Fakultet	4,44	0,70			

* M – prosečna vrednost odgovora roditelja; SD – odstupanje od prosečnog odgovora; F– rezultati F testa; df – stepen slobode; p – nivo statističke značajnosti.

Na osnovu statističkih parametara (M) prikazanih u Tabeli 4. može se uočiti tendencija da sa porastom stepena obrazovanja roditelja opada stepen saglasnosti sa ajtemima koji ukazuju na pozitivne efekte inkluzije. Tačnije, sa tvrdnjama da inkluzija podsticajno deluje na stručno usavršavanje vaspitača, da utiče na porast vršnjačkog prihvatanja i opadanje odbacivanja dece sa teškoćama u razvoju, da doprinosi socijalizaciji ove dece, da omogućava ovoj deci da iskoriste svoje potencijale, da unapređuje razvoj ove dece, da doprinosi uključivanju ove dece u društvenu zajednicu i svet rada i da unapređuje kvalitet života ove dece i njihovih porodica roditelji sa srednjim stepenom stručne spreme ispoljavali su dosledno najviši stepen saglasnosti (njihovi odgovori koncentrisani su oko broja 4 koji na petostepenoj skali označava stav delimične saglasnosti), nešto niži stepen delimične saglasnosti uočen je analizom prosečnog odgovora roditelja višeg/visokog stepena obrazovanja, dok su fakultetski obrazovani roditelji ispoljili stavove koji se mogu tumačiti na granici između neodlučnosti i delimične saglasnosti.

Nakon procene ajtema koji ukazuju na pozitivne efekte inkluzije, roditelji su procenjivali preduslove uspešnog inkluzivnog rada u predškolskim ustanovama. Objašnjenje prethodno navedenog rezultata istraživanja da fakultetski obrazovani roditelji u odnosu na roditelje srednjeg i višeg/visokog obrazovanja izražavaju najniži stepen saglasnosti pri proceni pozitivnih efekata inkluzivnog rada jeste da su sa tvrdnjom *Smatram da ne postoji dovoljan broj adekvatno obučениh vaspitača za realizaciju inkluzije* fakultetski obrazovani roditelji ispoljili najviši stepen saglasnosti (M-3.35). Sa stavom da inkluzija u predškolskoj ustanovi otežava rad vaspitača na ostvarivanju vaspitno-obrazovnih ishoda za decu tipičnog razvoja fakultetski obrazovani roditelji su nesaglasni (M-2.90), dok su roditelji srednjeg (M-3.18) i višeg/visokog (M-3.03) stepena obrazovanja ispoljili neodlučnost pri proceni. Rezultati istraživanja pokazuju da roditelji smatraju da je stručno usavršavanje vaspitača nužno za realizaciju inkluzije. Međutim, roditelji višeg/visokog stepena obrazovanja (M-4.48) i fakultetski obrazovani roditelji (M-4.27) u odnosu na roditelje srednjeg stepena obrazovanja (M-4.24) u većoj meri prepoznaju značaj stručnog usavršavanja vaspitno-obrazovnog kadra predškolske ustanove u oblasti inkluzivnog rada. Manji broj dece u vaspitnim grupama predškolske ustanove procenjen je kao preduslov uspešnog inkluzivnog rada od strane roditelja srednjeg (M-4.14) i višeg/visokog stepena obrazovanja (M-4.38). Fakultetski obrazovani roditelji su sa navedenim faktorom uspešnog inkluzivnog rada ispoljili nešto niži stepen saglasnosti (M-3.96). Roditelji koji su činili uzorak istraživanja, nezavisno od stepena stručne spreme/obrazovanja ispoljili su saglasnost sa tvrdnjama da su opremljenost ustanove

didaktičkim materijalima i informisanje društva o inkluziji važni činioci/faktori/preduslovi uspešnog inkluzivnog rada.

4. DISKUSIJA

Ostvarivanje koncepta inkluzivnog obrazovanja u praksi podrazumeva kontinuirane napore ka unapređivanju postojećeg stanja. Iako je inkluzija imala značajan uticaj na politiku, istraživanje i praksu, ona ima višestruka značenja koja se kreću od pukog smeštanja učenika sa smetnjama u razvoju u redovne vaspitno-obrazovne ustanove do transformacije filozofije, vrednosti i prakse čitavih obrazovnih sistema (Artiles et al. 2006).

Generalno, možemo razlikovati stavove ključnih aktera prema konceptu inkluzivnog obrazovanja od stavova o mogućnostima osvarivanja ovog koncepta u praksi vaspitno-obrazovnih ustanova (Artiles et al. 2006; Kast and Schwab 2020). Stoga, ispitanici mogu imati pozitivne stavove po pitanju ovog koncepta generalno, ali mogu smatrati da je on teško ostvariv u postojećim uslovima u okviru institucionalnog vaspitanja i obrazovanja. Nalazi ovog istraživanja pokazuju da većina roditelja ima pozitivne stavove po pitanju inkluzije u predškolskom vaspitanju, ali uočavaju da se u praksi još uvek nailazi na izvesne teškoće i prepreke koje je potrebno premostiti u nastojanju da se ostvari koncept inkluzije kod nas.

Kada je reč o prvoj hipotezi, naši nalazi govore u prilog navedene hipoteze. Naime, rezultati našeg istraživanja pokazuju da većina roditelja prepoznaje najznačajnije prednosti inkluzije, kao što su: unapređivanje socijalnih veština dece tipičnog razvoja, podsticanje stručnog usavršavanja vaspitača, porast vršnjačkog prihvatanja i opadanje odbacivanja, socijalizacija i podsticanje razvoja dece sa teškoćama u razvoju, njihovo uključivanje u društvenu zajednicu i svet rada, i unapređenje kvaliteta života ove dece i njihovih porodica. Takvi nalazi u skladu su sa nalazima drugih istraživanja (Ninković Budmilija i sar. 2020; Garrick Duhaneý and Salend 2000; Gomez-Mari et al. 2022; Harilaos et al. 2020; Hilbert 2014; Hu et al. 2018; Karačić et al. 2022; Schmidt et al. 2020; Simón et al. 2022; Sharma and Trory 2019; Stančić i Stanisavljević Petrović 2013; Tomić i Nikolić 2021). Ipak, moguće je da bi nalazi istraživanja bili nešto drugačiji da je kao varijabla razmatrano to da li roditelji imaju dete sa teškoćama u razvoju u inkluzivnom predškolskom kontekstu ili ne (Buysse et al. 1998; Garrick Duhaneý and Salend 2000; Hilbert 2014; Hundert et al. 1998; Schmidt et al. 2020; Simón et al., 2022; Sharma and Trory 2019), kao i kada bi se ajtemi odnosili na različitu težinu smetnji u razvoju – od lakših do težih smetnji

(Albuquerque et al. 2019; Hestenes et al. 2008; Hilbert 2014; Hundert et al. 1998; Tomić i Nikolić 2021). Istraživanje sprovedeno u Sloveniji ispitalo je stavove roditelja dece sa i bez razvojnih smetnji prema inkluziji i njihovu otvorenost za inkluziju dece. Rezultati su pokazali da su roditelji dece sa razvojnim smetnjama otvoreniji za inkluziju, više percipiraju pozitivne socijalne efekte i benefite za decu sa razvojnim smetnjama i decu tipičnog razvoja te imaju manje negativnih osećanja po pitanju efekata inkluzije na decu tipičnog razvoja od roditelji ove dece (Schmidt et al. 2020).

Moguće je da roditelji smatraju da inkluzija neće nužno otežati rad vaspitača ukoliko su u okviru vaspitne grupe ostvareni odgovarajući preduslovi za njenu realizaciju. Za uspešnu realizaciju inkluzije potrebno je obezbediti razvoj kompetencija zaposlenih u obrazovanju, razvoj pozitivnih stavova prema inkluziji, spremnost za prihvatanje učenika sa smetnjama u razvoju i posvećenost realizaciji inkluzije, ali i strukturnu podršku, odgovarajuće resurse i finansiranje (Roberts and Simpson 2016). Uspostavljanje odgovarajućeg nivoa saradnje između porodice i vaspitno-obrazovne ustanove se, takođe, prepoznaje kao značajno (Roberts and Simpson 2016; Simón et al. 2022).

Druga hipoteza kojom je pretpostavljeno da roditelji prepoznaju moguće barijere u ostvarivanju inkluzije u praksi predškolskih ustanovama nije potvrđena. Naime, većina ispitanika je neodlučna pri proceni da inkluzija u predškolskom vaspitanju otežava rad vaspitača, da doprinosi odbačenosti dece sa teškoćama u razvoju od strane vršnjaka, da postoji nedovoljan broj adekvatno obučениh vaspitača za realizaciju inkluzije, da su u društvu zastupljeni stereotipi i predrasude prema deci sa teškoćama u razvoju, kao i da je nemoguće organizovati vaspitno-obrazovni rad koji će istovremeno odgovarati potrebama ove dece i vršnjaka tipičnog razvoja. Verovatno ispitanici imaju pozitivne stavove prema konceptu inkluzije, ali istovremeno uočavaju da je za njegovo ostvarivanje potrebno u praksi obezbediti određene preduslove. Dakle, nije nužno da će inkluzija u svim prilikama otežati rad vaspitača, dovesti do odbačenosti dece sa posebnim potrebama od strane vršnjaka itd., ukoliko je prethodno dosta toga urađeno na unapređivanju kvaliteta uslova za njeno ostvarivanje. Rezultati drugih istraživanja (Buysse et al. 1998; Garrick Duhaney and Salend 2000; Pivik et al. 2002) pokazuju da roditelji kao potencijalne barijere u realizaciji inkluzivnog obrazovanja prepoznaju sledeće faktore: kvalitet realizacije predškolskog kurikulima (veličina vaspitne grupe, veliki broj dece na jednog vaspitača, nedovoljna obučенost vaspitača, neadekvatnost prostorije u vaspitnoj grupi i nedostatak vremena za planiranje odgovarajućih aktivnosti cele grupe i osmišljavanje specifičnih aktivnosti

za pojedinačnu decu sa teškoćama u razvoju od strane vaspitača), resurse zajednice, koordinaciju i integraciju usluga za decu sa smetnjama u razvoju i njihove porodice, kao i preovlađujuće stavove i uverenja ključnih aktera prema inkluziji (vaspitača, roditelja, stručnih saradnika, specijalnih pedagoga, direktora i sl.). Za razliku od rezultata ovog istraživanja u kome je utvrđena neodlučnost roditelja pri proceni negativnog uticaja inkluzije na obrazovanje dece tipičnog razvoja, Ninković Budimlija i sar. (2020) su ustanovili da roditelji imaju nešto negativnije stavove po ovom pitanju, što objašnjavaju većom zabrinutošću roditelja za ovaj aspekt uticaja inkluzije. Dakle, rezultati ovog istraživanja ukazuju na potrebu za dodatnim informisanjem roditelja o pozitivnim i negativnim aspektima inkluzije, kako bi mogli celovitije da procene efekte inkluzije kako na decu tipičnog razvoja, tako i na decu sa teškoćama u razvoju.

Kada je reč o trećoj hipotezi, naši nalazi govore u prilog ovoj hipotezi. Većina roditelja smatra da su osnovni preduslovi za uspešno ostvarivanje inkluzije u predškolskim ustanovama: stručno usavršavanje vaspitača, saradnja vaspitača i stručne službe predškolske ustanove, manji broj dece u ustanovi, opremljenost ustanove didaktičkim materijalima i informisanje društva o inkluziji.

Četvrtom hipotezom je pretpostavljeno da ne postoje statistički značajnih razlika u odgovorima ispitanika u odnosu na varijable pol, godine starosti i stepen obrazovanja. Nalazi našeg istraživanja pokazuju da postoje statistički značajne razlike u odnosu na ispitivane varijable. Stoga je nulta hipoteza, kojom je pretpostavljeno nepostojanje statistički značajnih razlika u odgovorima ispitanika, odbačena.

Uočene razlike u odnosu na varijablu pol mogu se objasniti činjenicom da su socijalni odnosi od većeg značaja za osobe ženskog pola, s obzirom na razlike u socijalizaciji dečaka u odnosu na devojčice koje kao ishod imaju veću fokusiranost osoba ženskog pola na socijalne odnose sa drugima. Zbog toga ispitanice mogu biti skolne da više uočavati navedene pozitivne efekte inkluzije na razvoj socijalnih veština kod dece tipičnog razvoja, kao i zahteve koji se vaspitaču u tom pogledu mogu postavljati. Naši nalazi u suprotnosti su sa nalazima nekih istraživanja (npr. Sharma et al. 2022), u kojima su očevi imali pozitivnije stavove prema inkluziji, što autori objašnjavaju njihovom manjom uključenošću u obrazovanje svoje dece, zbog čega možda nisu svesni problema koji postoje u praksi. Nalaz ovog istraživanja u suprotnosti je sa nalazima prethodnih istraživanjima (Ninković Budimlija i sar. 2020; Tomić i Nikolić 2021) realizovanim na ovim prostorima u kojima nisu ustanovljene razlike s obzirom na pol ispitanika.

Razlike u odgovorima ispitanika koje se odnose na godine starosti mogu se protumačiti time da su mlađi roditelji informisaniji i u izvesnoj meri otvoreniji za prihvatanje inkluzije u predškolskom vaspitanju u poređenju sa starijima. Veći stepen slaganja starijih ispitanika sa tvrdnjama da ne postoji dovoljan broj adekvatno obučених vaspitača za realizaciju inkluzije i da stereotipi i predrasude prate realizaciju inkluzije ukazuje na potrebu dodatnog informisanja ključnih aktera (roditelja, vaspitača i drugih) o važnosti i mogućnostima ostvarivanja koncepta inkluzije u predškolskom uzrastu. Takav nalaz u suprotnosti je sa nalazom istraživanja Ninković Budimlja i sar. (2020) u kome nisu ustanovljene razlike s obzirom na godine starosti ispitanika.

U odnosu na stepen obrazovanja roditelja moguće je da su roditelji koji imaju viši nivo obrazovanja skloniji da u većem stepenu kritički sagledavaju ostvarivanje inkluzije, uočavajući, pritom, da je ostvarivanje koncepta inkluzije u predškolskom uzrastu kontinuiran proces koji zahteva stalne napore za unapređivanje postojeće institucionalne prakse. Takođe, možemo pretpostaviti da fakultetski obrazovani roditelji ne smatraju kontekst našeg društva, a samim tim i predškolskog vaspitanja i obrazovanja, u dovoljnoj meri pripremljenim za adekvatno sprovođenje inkluzivnog rada. Nalazi našeg istraživanja u suprotnosti su sa nalazima nekih istraživanja (npr. Callan Stoiber et al. 1998; Harilaos et al. 2020; Tomić i Nikolić 2021), a u skladu sa nalazima drugih istraživanja (npr. Buysse et al. 1998; Hu et al. 2018; Paseka and Schwab 2019).

Neophodno je konknituirano raditi na razvoju kompetencija vaspitača s obzirom na kompleksnost uloge koju imaju u inkluzivnom kontekstu. Rezultati drugih istraživanja, takođe, ukazuju na važnost adekvatne obučенosti vaspitača za realizaciju inkluzije (Downing and Peckham-Hardin 2007; Hestenes et al. 2008; Pianta et al. 2016; Seery et al. 2000; Sharma and Trory 2019), kao i smanjenja broja dece na jednog vaspitača (Hestenes et al. 2008; Seery et al. 2000). Pred vaspitače se postavlja izazov da obezbede usluge za decu sa nizom razlika u ponašanju i razvoju, kao i usluge koje odgovaraju na različite potrebe dece i porodica koje se značajno razlikuju po svom kulturnom, etničkom i jezičkom poreklu (Hanson et al. 1998).

5. ZAKLJUČAK

Inkluzija u obrazovanju predstavlja tendenciju školskih sistema različitih zemalja, sa čijim ostvarivanjem bi trebalo početi još na predškolskom uzrastu. Pritom je potrebno prethodno obezbediti određene preduslove koji se odnose na promenu stavova

ključnih aktera (roditelja, vaspitača, stručnih saradnika, direktora vaspitno-obrazovnih ustanova) i društva u celini, razvoj kompetencija kod ključnih aktera, obezbeđivanje potrebnih didaktičkih sredstava i pomagala i sl.

Utvrđivanje mišljenja, stavova i zapažanja uključenih aktera o koristima, teškoćama i potrebnim preduslovima za ostvarivanje koncepta inkluzivnog vaspitanja u predškolskom uzrastu može doprineti njegovom daljem unapređivanju, jer pruža uvid u dragocena iskustva koja ključni akteri imaju. Rezultati našeg istraživanja ukazuju na prepoznavanje postojećih prednosti i preduslova za ostvarivanje inkluzije, na delimično prepoznavanje barijera, ali ukazuju i na pozitivne stavove po pitanju inkluzije kod roditelja kao ključnih aktera, koji sopstvenim vaspitnim uticajem mogu doprineti formiranju odgovarajućih stavova kod svoje dece. Takođe, nalazi ukazuju na postojanje određenih razlike u stavovima među roditeljima u zavisnosti od pola, godina starosti i obrazovanja.

Prednosti navedenog istraživanja odnose se na utvrđivanje stavova i procena roditelja kao ključnih aktera u procesu inkluzivnog obrazovanja. Stoga, prikupljeni podaci mogu biti polazna osnova za donošenje odgovarajućih odluka usmerenih na unapređivanje postojećeg stanja u praksi. Ograničenja navedenog istraživanja prevashodno se odnose na primenjenu metodologiju (anketiranje roditelja), kao i na činjenicu da u istraživanju kao moderirajuća varijabla nije razmatrano da li ispitanici roditelji imaju dete sa teškoćama u razvoju. Potrebno je u budućim istraživanjima primeniti različite metodološke postupke i uzeti u obzir različite varijable individualnog i drugih nivoa (različite karakteristike zaposlenih u predškolskim ustanovama, dece, predstavnika uže i šire društvene zajednice i sl.), kako bi se došlo do podataka koji bi pružili celovitiju sliku o stanju u praksi u ovom domenu.

LITERATURA

1. Albuquerque, Petrucci Cristina, Inês G. Pinto, Lea Ferrari (2019), "Attitudes of parents of typically developing children towards school inclusion: The role of personality variables and positive descriptions", *European Journal of Special Needs Education*, 34(3), 369-382.
2. Artiles, Alfredo J., Nancy Harris-Murri, Dalia Rostenberg (2006), "Inclusion as social justice: critical notes on discourses, assumptions, and the road ahead", *Theory Into Practice*, 45(3), 260-268.
3. Barton, Erin E., Barbara J. Smith (2015), "Advancing high-quality preschool inclusion: A discussion and recommendations for the field", *Topics in Early Childhood Special Education*, 35(2), 69-78.
4. Buysse, Virginia, Davis B. Goldman, Martie L. Skinner (2003), "Friendship formation in inclusive early childhood classrooms: what is the teacher's role?", *Early Childhood Research Quarterly*, 18, 485-501.
5. Buysse, Virginia, Patricia W. Wesley, Lynette Keyes (1998), "Implementing early childhood inclusion: barrier and support factors", *Early Childhood Research Quarterly*, 13(1), 169-184.
6. Callan Stoiber, Karen, Maribeth Gettinger, Donna Goetz (1998), "Exploring factors influencing parents' and early childhood practitioners' beliefs about inclusion", *Early Childhood Research Quarterly*, 13(1), 107-124.
7. Diamond, Karen E., Ellen S. Carpenter (2000), "Participation in inclusive preschool programs and sensitivity to the needs of others", *Journal of Early Intervention*, 23(2), 81-91.
8. Diamond, Karen E., Linda L. Hestenes, (1996), "Preschool children's conceptions of disabilities: the salience of disability in children's ideas about others", *Topics in Early Childhood Special Education*, 16(4), 458-475.
9. Dietrich, Sylvia L. (2005), "A look at friendships between preschool-aged children with and without disabilities in two inclusive classrooms", *Journal of early childhood research*, 3(2), 193-215.
10. Downing, June E., Kathryn D. Peckham-Hardin (2007), "Inclusive education: what makes it a good education for students with moderate to severe disabilities?", *Research and Practice for Persons with Severe Disabilities*, 32(1), 16-30.
11. Ferreira, Milene, Cecília, Aguiar, Nadine Correia, Margarida Fialho, Júlia S. Pimentel (2017), "Social experiences of children with disabilities in inclusive

- portuguese preschool settings”, *Journal of Early Intervention*, 39(1), 33-50.
12. Garrick Duhaney, Laurel M., Spencer J. Salend (2000), “Parental perceptions of inclusive educational placements”, *Remedial and Special Education*, 21(2), 121-128.
 13. Gómez-Marí, Irene, Raúl Tárraga-Mínguez, Gemma Pastor-Cerezuela (2022), “Analysis of Spanish Parents’ Knowledge about ASD and Their Attitudes towards Inclusive Education”, *European Journal of Investigation in Health, Psychology and Education*, 12(7), 870-881.
 14. Hanson, Marci J., Pamela Wolfberg, Craig Zercher, Maria Morgan, Sonya Gutierrez, Deidre Barnwell, Paula Beckman (1998), “The culture of inclusion: recognizing diversity at multiple levels”, *Early Childhood Research Quarterly*, 13(1), 185-209.
 15. Zaragas, Harilaos, Dimitrios Sarris, Evangelia Exarchou, Panagoula Papadimitropoulou, Konstantinos Exarchos, Vasiliki Maglara (2020), “Views of parents with typical education children about inclusion of children with autism in general school”, *European Journal of Special Education Research*, 6(1), 115-128.
 16. Harper, Lawrence V., Karen S. McCluskey (2003), “Teacher–child and child–child interactions in inclusive preschool settings: Do adults inhibit peer interactions?”, *Early Childhood Research Quarterly*, 18(2), 163-184.
 17. Hestenes, Linda L., Deborah J. Cassidy, Jonghee Shim, Archana H. Hegde (2008), “Quality in inclusive preschool classrooms”, *Early education and development*, 19(4), 519-540.
 18. Hilbert, Dana (2014), “Perceptions of parents of young children with and without disabilities attending inclusive preschool programs”, *Journal of Education and Learning*, 3(4), 49-59.
 19. Hong, Soo-Young, Jungwon Eum, Yanjie Long, Chaorong Wu, Greg Welch (2020), “Typically developing preschoolers’ behavior toward peers with disabilities in inclusive classroom contexts”, *Journal of Early Intervention*, 42(1), 49-68.
 20. Hu, Bi Ying, Miranda Chi Kuan Mak, Chun Zhang, Xitao Fan (2018), “Chinese parents’ beliefs about the importance and feasibility of quality early childhood inclusion”, *International Journal of Disability, Development and Education*, 65(2), 163-182.
 21. Hundert, Jole, Bill Mahoney, Faith Mundy, Mary LouVernon (1998), “A descriptive analysis of developmental and social gains of children with severe

- disabilities in segregated and inclusive preschools in Southern Ontario", *Early Childhood Research Quarterly*, 13(1), 49-65.
22. Johora, Fatema Taj, Marilyn Fleeer, Marie Hammer (2021), "Understanding the child in relation to practice and rethinking inclusion: A study of children with autism spectrum disorder in mainstream preschools", *Learning, Culture and Social Interaction*, 28, 1-12.
 23. Justice, Laura M., Jessica E. R. Logan, Tzu-Jung Lin, Joan N. Kaderavek (2014), "Peer effects in early childhood education: Testing the assumptions of special-education inclusion", *Psychological Science*, 25(9), 1722-1729.
 24. Karačić, Marija, Sandra Kadum, Mirjana Radetić-Paić (2022), "Odnos staršev predškolskih otrok do vključenosti otrok v vrtce", *Didactica Slovenica*, 37(1), 21-36.
 25. Kast, Julia, Susanne Schwab (2020), "Teachers' and parents' attitudes towards inclusion of pupils with a first language other than the language of instruction", *International Journal of Inclusive Education*, 1-20.
 26. Lieber, Jona, Karen Capell, Susan R. Sandall, Pamela J. Wolfberg, Eva Horn, Paula Beckman (1998), "Inclusive preschool programs: teachers' beliefs and practices", *Early Childhood Research Quarterly*, 13(1), 87-105.
 27. Macura, Sunčica (2015), *Inkluzivno obrazovanje: kvalitetno obrazovanje za sve*, Fakultet pedagoških nauka Univerziteta u Kragujevcu, Jagodina
 28. Marinković, Lada (2020), *Uvod u inkluziju: nastavni materijali*, Mediterran publishing, Novi Sad.
 29. Mirošević Kudek, Jasna, Anka Lozančić Jurčević (2014), "Stavovi odgojitelja i učitelja o provedbi inkluzije u redovitim predškolskim ustanovama i osnovnim školama", *Hrvatska revija za rehabilitacijska istraživanja*, 50(2), 17-29.
 30. Ninković Budimlija, Helena, Maja Capanec, Sanja Šimleša (2020), "Stavovi roditelja predškolske djece prema inkluziji", *Acta Iadertina*, 17(1), 7-32.
 31. Odom, Samuel L., Karen E. Diamond (1998), "Inclusion of young children with special needs in early childhood education: the research base", *Early Childhood Research Quarterly*, 13(1), 3-25.
 32. Okagaki, Lynn, Karen E. Diamond, Susan J. Kontos, Linda L. Hestenes (1998), "Correlates of young children's interactions with classmates with disabilities", *Early Childhood Research Quarterly*, 13(1), 67-86.
 33. Paseka, Angelika, Susanne Schwab (2019), "Parents' attitudes towards inclusive education and their perceptions of inclusive teaching practices and resources", *European Journal of Special Needs Education*, 35(2), 254-272.

34. Pianta, Robert, Jason Downer, Bridget Hamre (2016), "Quality in early education classrooms: Definitions, gaps, and systems", *The Future of Children*, 26(2), 119-137.
35. Pivik, Jayne, Joan McComas, Marc Laflamme (2002), "Barriers and facilitators to inclusive education", *Exceptional Children*, 69(1), 97-107.
36. Roberts, Jacqueline, Kate Simpson (2016), "A review of research into stakeholder perspectives on inclusion of students with autism in mainstream schools", *International Journal of Inclusive Education*, 20(10), 1084-1096.
37. Schmidt, Majda, Katja Krivec, Majda Bastiča (2020), "Attitudes of Slovenian parents towards pre-school inclusion", *European Journal of Special Needs Education*, 35(5), 696-710.
38. Seery, Mary E., Pegi M. Davis, Lawrence J. Johnson (2000), "Seeing eye-to-eye – are parents and professionals in agreement about the benefits of preschool inclusion?", *Remedial and Special Education*, 21(5), 268-278.
39. Sharma, Juhi, Helen Trory (2019), "Parents' attitudes to inclusive education: a study conducted in early years settings in inclusive mainstream schools in Bangkok, Thailand", *International Journal of Special Education*, 33(4), 877-893.
40. Sharma, Umesh, Stuart Woodcock, Fiona May, Perl Subban (2022), "Examining Parental Perception of Inclusive Education Climate", *Frontiers in Education*, 7, 1-11.
41. Siller, Michael, Lindee Morgan, Quentin Wedderburn, Sally Fuhrmeister, Asha Rudrabhatla (2021), "Inclusive Early Childhood Education for Children With and Without Autism: Progress, Barriers, and Future Directions", *Frontiers in Psychiatry*, 12, 1-12.
42. Simón, Cecilia, Gabriel Martínez-Rico, R. A. McWilliam, Margarita Cañadas (2022), "Attitudes Toward Inclusion and Benefits Perceived by Families in Schools with Students with Autism Spectrum Disorders", *Journal of Autism and Developmental Disorders*, 1-14.
43. Stančić, Milan, Zorica Stanisavljević Petrović (2013), "Mišljenje vaspitača o koristima od inkluzije i načinima njenog ostvarivanja", *Specijalna edukacija i rehabilitacija*, 12(3), 353-369.
44. Tomić, Ivana, Milena Nikolić (2021), "Stavovi roditelja dece tipičnog razvoja prema inkluziji dece sa smetnjama u razvoju", *Specijalna edukacija i rehabilitacija*, 20(2), 65-78.

INCLUSION IN THE SYSTEM OF STATE PRESCHOOL INSTITUTIONS OF SERBIA FROM THE PARENTS' PERSPECTIVE

Summary:

The realization of inclusive education at the preschool age is an important effort within the school system of a country. It has been established that inclusive education has a stimulating effect on children with disabilities, as well as on typically developing children. Because of this, it is necessary to start with its realization at the preschool age. The paper presents the results of empirical research conducted on a sample of 763 parents of children attending preschool institutions in the territory of eastern and southeastern Serbia, which were collected using an assessment scale specially constructed for this research. Bearing in mind the importance of the formation of positive attitudes of parents as key actors in the upbringing of typically developing children, who should represent to their children a model of adequate behavior towards persons with developmental disabilities, the research aims to examine the attitudes of parents about inclusion in the system of state preschool institutions. It was established that the majority of parents recognize the most significant advantages of inclusion and the prerequisite for achieving inclusion in the context of institutional preschool education. When it comes to obstacles to achieving inclusive education, it was found that parents recognize them to a lesser extent. Also, it was established that there are statistically significant differences in parents' responses to certain items concerning the variables of gender, age, and level of education. The findings of this research can represent a good starting point for improving existing institutional practice in the context of inclusive education.

Keywords: parents; children with disabilities; typically developing children; preschool education; inclusive education

Adrese autorica

Authors' address

Marija Marković

Zorica Stanisavljević Petrović

Anastasija Mamutović

Univerzitet u Nišu

Filozofski fakultet

marija.markovic@filfak.ni.ac.rs

zorica.stanisavljevic.petrovic@filfak.ni.ac.rs

anastasija.mamutovic@filfak.ni.ac.rs